

LÁT(SZÓ)TÉR

FIATAL KUTATÓK ITALIANISZTIKAI TANULMÁNYAI

Szerkesztők:
Molnár Annamária
Ótott Noémi
Pál József

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszék

Szeged, 2016

A kötet a Szegedi Tudományegyetem KEP/2015
támogatásával jelent meg.

Borítóterv:
Molnár Annamária és Ótott Noémi

ISBN 978-963-306-509-9

Nyomás:
Innovariant Nyomdaipari Kft.
Algyő

TARTALOM

PÁL JÓZSEF „ <i>Tristo è quel discepolo che non avanza il suo maestro</i> ”	5
ÓTOTT NOÉMI Brunetto Latini arcai: megjelenítés és önmegjelenítés	13
KÁDÁR ANETT JULIANNA <i>Az Isteni Színháték</i> hangszerei	33
SÜLI TÜNDE „ <i>DILIGITE IUSTITIAM QUI IUDICATIS TERRAM</i> ”	49
LENGYEL RÉKA A Petrarca-hagyaték sorsa és a <i>De remediis utriusque fortunae</i> 14. századi másolatai	71
ERTL PÉTER Le postille del Petrarca al <i>Bellum Iugurthinum</i> di Sallustio (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 64, 18)	87
MOLNÁR ANNAMÁRIA Római matrónák erényei híres államférfiak árnyékában. Valerius Maximus <i>Dictorum et factorum memorabilium librije</i> mint a <i>De mulieribus claris</i> forrása	113
HAJNÓCZI KRISTÓF Pier Paolo Vergerio és az indexek	129
HAJNÓCZI ESZTER Anton Francesco Doni, egy elfeledett poligráfus, vagy mégsem?	155
SZÓKE ESZTER Az itáliai színház mint a reneszánsz városi kultúrát meghatározó tényező	175

RÓTH MÁRTON

Egy műfaj születése – itáliai utópiák a reformáció és a katolikus restauráció korában: Roseo, Doni, Patrizi – Agostini, Bonifacio, Zuccolo189

FOLTYN BORBÁLA

Alberto Caprara: *Insegnamenti del vivere*201

ZSIROS ANDREA

Pinocchio és a *Szív*: az olasz romantika két nagy gyermekregénye ...217

GERENCSÉR ANIKÓ

Új irányok Carlo Gozzi *Színházi meséinek* kutatásában227

TURAI GABRIELLA

Karizma: Vajh feminin vagyol-e? Egy weberi kísérlet239

BALÁZS ZSUZSANNA

Bábok, maszkok, valósággrétegek: Luigi Pirandello és William Butler Yeats metaszínháza255

BLASKÓ BARBARA

„... *salt, onest, lavoradór!*” Friuliak Magyarországon a 19–20. század fordulóján277

MARMIROLI, LORENZO

Lo scoppio della Prima Guerra Mondiale sulle pagine delle riviste culturali italiane *L'Unità-problemi della vita italiana*, *La Voce*, e dell'ungherese *Nyugat* (luglio-agosto 1914)295

SALVATORI, ANNALISA

La scrittura per la sopravvivenza313

NICOLOSI, SIMONA

Italia e Ungheria: una partnership altalenante (1946-1947)325

MÁTYÁS DÉNES

Olasz pszichó? Giuseppe Culicchia és a *Brucia la città*345

Abstract371

A Petrarca-hagyaték sorsa és a *De remediis utriusque fortunae* 14. századi másolatai

Petrarca élete utolsó évtizedében abban az inspiráló szellemi közegben élt, amelyet a venetói művelt értelmiségiek társasága jelentett. 1362 őszén Velencét választotta lakóhelyéül, majd 1368-ban, több hónapos paviai tartózkodás után Padovába költözött. Pártfogója, a város akkori ura, Francesco da Carrara il Vecchio neki ajándékozott egy földterületet Arquàban, ahol Petrarca 1369-ben házat épített, kertjébe növényeket, fákat telepített – lányával, Francescával, annak férjével és az unokáival itt töltötte el hátralévő éveit, ahogyan azt leveleiben is megörökítette (*Sen.*, XV, 5; XIII, 8).¹ Házának dolgozószobája óriási kincset rejtett: évtizedek fáradságos munkájával összegyűjtött, értékesnél értékesebb köteteit és saját műveinek kéziratait. 1374-ben bekövetkezett halála után hatalmas könyvtárát végakarátának megfelelően két részre osztották: a nagyobbik rész Francesco da Carrara tulajdonába került, a kisebbik rész, amely főként másod-, harmadpéldányokból, értéktelenebb kódexekből állt, az író családjánál maradt. Ők örökölték Petrarca eredeti kéziratait is, amelyeknek értékét fel sem becsülhették.² Így lett a kéziratos hagyaték gondozója az író veje, Francesco da Brossano, aki – bár apósát szerette és tisztelte – nem tett szert kiemelkedő műveltségre. Petrarca ezért halála előtt felkérte a padovai Lombardo della Setát, akivel utolsó éveiben, legközelebbi barátait sorra elveszítve, igen szoros kapcsolatba

¹ Ernest H. Wilkins, *Vita del Petrarca (e La formazione del „Canzoniere”)*, a cura di Remo Ceserani (Milano: Feltrinelli, 1990, 3. ed.), 285.

² Giuseppe Billanovich, *Petrarca letterato, I. Lo scrittoio del Petrarca* (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1947), 298. – Mivel Petrarca 1370-es Arquàba költözése után is megtarthatta a városban álló házat, valószínű, hogy mindkét helyen voltak könyvei. Ezek egy része került a halála után a Carrara-könyvtárba, más részét Francesco da Brossano és családja új lakóhelyükre, a Stra' Maggiorén lévő házba vihette. (Vö. Wilkins, *Vita del Petrarca*, 288.)

került, hogy segítsen Francescuolónak kéziratai megőrzésében, a velük kapcsolatos teendők ellátásában.³

Az író halálának híre rövid időn belül messzire eljutott: családja, barátai levélben tudatták a távolabbi ismerősökkel. Köztük például Coluccio Salutati megrendülten számolt be a fájdalmas veszteségről Roberto Guidinak, 1374. augusztus 16-án kelt levelében.⁴ Salutati 1368-ban küldött először üzenetet Petrarcanak, Francesco Bruni közvetítésével, s bár sohasem találkoztak, leveleik útján állandó kapcsolatban voltak az író haláláig.⁵ A Guidinak írott levélben Salutati hosszan magasztalja az elhunyt mestert, s fontosabb műveit is felsorolja, megemlíti a *De remediis ad utramque fortunam* címűt is, amelyet *sacrum opus*-nak nevez.⁶ Azt, hogy Salutati honnan szerzett tudomást a *De remediis utriusque fortunae*, vagy a magyar nyelvű szakirodalomban *Fortuna-könyv* elnevezésű műről,⁷ nem tudjuk, talán Petrarca neki vagy egy közös ismerősüknek szóló leveléből, de az is elképzelhető, hogy Boccaccio *De genealogia deorum gentilium* című munkájából. Ahogyan az alábbiakból kiderül, a műnek csak a címét ismerhette, a szöveg akkoriban valószínűleg még nem állt rendelkezésére Firenzében.

Az itáliai és Itálián kívüli humanista körök Petrarca művei iránti érdeklődése az író halálát követően még inkább felerősödött. Levélben érkeztek a kérések Olaszország több pontjáról, Franciaországból, Csehországból, hogy az örökösök készítsenek vagy készíttessenek, és küldjenek másolt példányokat. Kiemelendő a becses másolatokra igényt tartó tudós olvasóközönség két jeles tagja: XI. Gergely pápa, aki egy bíborosa révén, valamint a Petrarccal évekig levelezésben álló IV. Károly császár, aki egy olasz küldöttje útján intézte a másolatok megvásárlását.⁸

³ Billanovich, Petrarca letterato, 297.

⁴ *Epistolario di Coluccio Salutati*, a cura di Francesco Novati, vol I. (Roma: Forzani E.C. Tipografia del Senato, 1891–1911), 176–187.

⁵ Wilkins, Vita del Petrarca, 282.

⁶ *Epistolario di Coluccio Salutati*, 180.

⁷ A *De remediis* 18. századi magyar fordításának új kiadása a mű keletkezését, tartalmát, irodalom-, eszme- és filozófiatörténeti szerepét bemutató kísérőtanulmánnyal: Petrarca Ferenc, *A jó szerencsének és a szerencsétlenségnek orvosságairól: Székely László fordítása (1760–1762)*, Szövegek és tanulmányok a neolatin filológia köréből, szerk. Bíró Csilla, Lengyel Réka, Máté Ágnes (Szeged: LAZI Könyvkiadó, 2015)

⁸ Billanovich, Petrarca letterato, 323. Tudjuk, hogy avignoni könyvtár 1375 és 1379 között tíz Petrarca-kódexet vásárolt, majd 1403-ig további ötöt. Vö. Nicholas Mann,

A nagy érdeklődésre az író hírneve és elismertsége mellett az adott okot, hogy művei közül többnek csak a címét ismerték a kortársak, a szövegét nem. Petrarca nehezen vagy soha nem adta ki ugyanis a kezéből azokat az írásokat, amelyeket félbehagyott, s még dolgozni, csiszolni szeretett volna rajtuk. Tudjuk, hogy barátai közül néhányan kaptak vagy készíthettek másolatot még az író életében a *De vita solitariából*, a verses levelekből, a *Bűnbánó zsoltárokból*, s a *Familiarek* egyes kötetei is megvoltak egy-két szerencsés humanista könyvtárában.⁹ Petrarca 24 kötetes leveleskönyvének végleges változatát még halála előtt le tudta tisztázni, így egy részben autográf, részben az író által élete utolsó éveiben foglalkoztatott írnok, Giovanni Malpaghini kezétől származó változat alapján készítették további másolataikat a Lombardo által megbízott másolók.¹⁰ Az 1378-ban Padovába érkezett Lapo da Castiglionchio – aki 1348-tól állt kapcsolatban Petrarccal és személyesen is több alkalommal találkozott vele¹¹ – nem az eredetiről, hanem egy másolat másolatáról készítette

„Petrarch’s role as moralist in fifteenth-century French Humanism” in *France at the end of the Middle Ages and in the early Renaissance*, ed. A. H. T. Levi (Manchester, New York: Manchester Univ. Press, 1970), 9.

⁹ Boccaccio például 1351-ben Padovában készített néhány másolatot (vö. Wilkins, *Vita del Petrarca*, 136). A *De vita solitariát* Petrarca 1366-ban küldte el Philippe de Cabassoles-nak, akihez az ajánlás szól; egy vagy két évvel később ugyanezt a művét és a hét bűnbánó zsoltárt Sagremor de Pommiers-nek is eljuttatta (vö. *uo.*, 81, 269). Benintendi Ravignaninak Velencében volt egy 1356-os másolata a *Familiarek* első nyolc könyvéről, de a levelek közül csak az ókori írókhoz szólók terjedhettek Petrarca életében (vö. Billanovich, *Petrarca letterato*, 303).

¹⁰ A *Rerum familiarium libri* kézírathagyományáról ld. a kritikai kiadás bevezetőjét: Francesco Petrarca, *Le Familiari*, edizione critica per cura di Vittorio Rossi, Umberto Bosco, voll. I–IV. (Firenze: Sansoni, 1933–1942.) Reprint kiadása: Francesco Petrarca, *Familiarium rerum libri. Le Familiari*, testo critico di Vittorio Rossi, Umberto Bosco, trad. e cura di Ugo Dotti, voll. I–V. (Torino: Arago, 2004–2009). A kritikai kiadás hibáiról, hiányosságairól l. Billanovich, *Petrarca letterato*, 304–316.

¹¹ Petrarca 1350-es firenzei látogatása alkalmával Lapo könyvtárában olvasta először Quintilianus *Institutiones* c. művét és Cicero néhány beszédét. Az előbbiről a firenzei humanista még abban az évben másolatot készített az író számára, az utóbbiakat tartalmazó kódexet később kölcsönadta neki, amelyért cserébe Petrarca elküldte neki Cicero *Pro Archiájának* másolatát. Többek között a Lapóval folytatott levelezéséből tudunk *Philologia* című, azóta elveszett komédiájáról, amelyet azért nem tudott kölcsönadni fiatal barátjának, mert Itáliában tartózkodva nem fért hozzá avignoni könyvtárához (vö. Wilkins, *Vita del Petrarca*, 127–129, 130, 136–137).

el saját példányát a *Familiaries* második részéről (XII–XXIV. könyv).¹² Lapo – Billanovich szerint többségében Boccacciótól kölcsönzött példányokat alapul véve – összeállított egy olyan gyűjteményt is, amelyben szerepel az *Invectivae contra medicum* (Petrarcának Boccaccióhoz szóló kísérőlevelével együtt), néhány verses levél, a *De vita solitaria*, további levelek a firenzei írótarshoz (a *Seniles* utolsó könyvének darabjai), az *Apologia contra Gallum*, a *Sine nomine* egyik darabja, az *Africa* egy részlete (Mago halála) és a *Psalmi penitentiales*.¹³ Egy másik kódexbe Lapo a *De remediis* másolta le, Petrarcától származó imákkal együtt.¹⁴ Mivel a firenzei humanista 1381-ben meghalt, a kódex legkésőbb ebben az évben készült vagy korábban, de nem lehet pontosabban megállapítani, hogy mikor, mint ahogyan azt sem, vajon Lapo hol dolgozott rajta és milyen kéziratot használt.

Petrarcának a korban legtöbbször értékelt művei, történeti munkái, a *De viris illustribus* és a *Rerum memorandarum libri*, valamint eposza, az *Africa* befejezetlenül maradt, több különböző, korábbi, illetve javított változatban. Lombardo della Seta feladatának érezte, hogy gondozza azok szövegét, amennyire lehetséges. Megpróbálkozott többek között a *Rerum memorandarum* különböző változatainak összevetésével és egy javított, a hibáktól megtisztított változat elkészítésével, de talán a tehetség, talán a szorgalom hiánya miatt nem járt sikerrel.¹⁵ Ő és megbízottai készítettek másolatokat továbbá Francesco da Carrarának a *De viris* eredetijéről, valamint ennek Lombardo által további életrajzokkal bővített változatáról és egy kivonataról (*Epithoma, Compendium*).¹⁶ Petrarca főúri barátja

¹² Lapo *Familiaries*-kódexének magyar vonatkozása is van: a XV, 7. levélhez fűzött egyik széljegyzetében utal a Padovától nem messze éppen akkor zajló chioggiai ütközetre és Nagy Lajos királyra („*inclitus rex Ungariae*”). (A széljegyzetet közli Billanovich, Petrarca letterato, 306).

¹³ Ez a kódex a mai Vat. Lat. 4518. Ld. erről Billanovich, Petrarca letterato, 342-343.

¹⁴ Vat. Lat. 4519, ld. továbbá: Nicholas Mann, „The manuscripts of Petrarch’s ‘De remediis’: a checklist,” *Italia Medievale e Umanistica* 14, (1971): 57-90; 119. sz. kézirat, 75. lap. A tanulmányban említett kódexek nagy része az utóbbi években digitalizált változatban elérhetővé vált az azokat őrző gyűjtemények honlapjain. Így például a párizsi és a firenzei kódexeket a következő internetes oldalakon lehet tanulmányozni: gallica.bnf.fr; teca.bmlonline.it; www.bl.uk/manuscripts/

¹⁵ Billanovich, Petrarca letterato, 320.

¹⁶ Billanovich, Petrarca letterato, 318-320. Lombardo másolata ma is megvan a párizsi Bibliothèque Nationale-ban (Par. Lat. 6069F).– Petrarca mind a *De viris*, mind az *Africa* megírásába az 1330-as évek végén, Avignonban fogott bele, és egész élete

1368 óta biztatta, hogy fejezze be végre és ajánlja neki a híres férfiakról szóló művét – ezt a kívánságát teljesítette a hagyaték gondozója 1380-ban.¹⁷ A *De viris* és a *Rerum memorandarum* másolatát Coluccio Salutati is kérte Lombardótól: az előbbi 1380 októberére készült el.¹⁸

Míg Lombardo elhunyt mestere két legfontosabb történeti műve szövegének javításával, átírásával foglalatосkodott, minden bizonynyal Salutati ösztönzésére Firenzéből Padovába érkezett egy ferences szerzetes, Tedaldo della Casa.¹⁹ 1378-ban érkezhetett, s nem tudjuk pontosan, mennyi időt töltött Padovában, de ott tartózkodása alatt több Petrarca-művet is lemásolt vagy lemásoltatott. Tedaldo kötetei közül jelentőségét tekintve kiemelkedik a Plut. 26. sin. 8. jelzetű,²⁰ amelyben a következő művek szövege őrződött meg: *De vita solitaria*, *Invectivae contra medicos*, *De remediis utriusque fortunae*, Petrarca egyik levele Boccaccióhoz (*Seniles*, II, 1), valamint a Griselda-novella. Tedaldo 1406-ban a teljes könyvgyűjteményét a firenzei Santa Croce-kolostor könyvtárára hagyta. A kolostor teljes könyvállománya a Biblioteca Laurenzianában található, a Petrarca-kódexeket legújabbban, és a korábbiakhoz képest legalaposabban Giulia Perucchi tanulmányozta. Perucchi megállapította, hogy a szövegek egy részét, köztük a *De remediis*t nem Tedaldo másolta, hanem egy egyelőre azonosítatlan másoló, és az is elképzelhető, hogy a kódex 1377-ben, tehát Tedaldo padovai útja előtt készült.²¹ De nemcsak emiatt kiemelkedő fontosságú: a kutatás eddig nem tulajdonított kellő figyelmet annak, hogy alapjául minden valószí-

során dolgozott rajtuk. Amikor IV. Károly 1354-es itáliai útja során Mantovában vendégül látta az író-t, szerette volna megkapni a *De viris* másolatát, de Petrarca elutasította a kérést, arra hivatkozva, hogy a mű még nincsen kész. Vö. Wilkins, *Vita del Petrarca*, 188.

¹⁷ Wilkins, *Vita del Petrarca*, 284.

¹⁸ Billanovich, *Petrarca letterato*, 322; Salutati levélben köszönte meg a kódexet (ld. *Epistolario di Coluccio Salutati*, 330–333.), amely ma a Vatikáni Könyvtárban található (Vat. Ott. 1833).

¹⁹ Tedaldo della Casa (de Mucello) (1330 k., Mugello – 1409 k., Firenze) iskoláit a Santa Croce-templom ferenceseinél végezhetette, s fiatalon középiskolai állt. Neve első előfordulása egy 1357-es, általa másolt kódexben maradt fenn. További kódexeket másolt, köztük Boccaccio *De genealogiáját* és a *De casibus*, Benvenuto da Imola *Dante-kommentárjának* egy részét és az *Isteni Színjátékot*.

²⁰ Mann, „The manuscripts of Petrarch’s ’De remediis’: a checklist,” 28. sz. kézirat.

²¹ Vö. Giulia Perucchi, *Petrarca e le arti figurative. De remediis utriusque Fortunae*, I 37–42 (Firenze: Casa Editrice Le Lettere, 2014), 114–117.

nűség szerint az autográf kézirat szolgált, amint arra az alább ismertető közvetett bizonyítékok rávilágítanak. A Biblioteca Laurenzianában további négy, Petrarca-műveket tartalmazó Tedaldo-féle kódex van: a Plut. 26. sin. 3-ban az *Epistolae metricae* szövege, a Plut. 26. sin. 4-ben az *Africa*, a Plut. 26. sin. 10-ben az *Itinerarium* és a *Familiares XIII.* könyvének utolsó levelei, a Plut. 26. sin. 9-ben a *Rerum memorandarum*, a *De otio*, az *Itinerarium*, az *Epistolae metricae*, a *Bucolicarum pars*, a *De ignorantia*, a *Secretum*, a *Sine nomine* és az *Invectiva contra Gallicum* olvasható.²² Az utóbbi egy kódex kivételével a többi háromban nincsen olyan utalás, amely alapján egyértelműen kijelenthetnénk, hogy azok is Padovában, 1378–79-ben készültek. Elképzelhető, hogy Tedaldo mindegyiket ott másolta, talán nem egyszerre, hanem újra visszatérve a városba, de az is lehetséges, hogy Firenzében, mások révén, esetleg (jóval) később jutott hozzájuk.

Tény azonban, hogy a Plut. sin. 9-ben, a Petrarca által befejezetlenül hátrahagyott *Rerum memorandarum* szövege után ez olvasható: „[...] *de Chaldaeis Mathematicis, & Magis sequebantur titulus, sed ultra nihil plus; nam istud incompletum dimisit Dominus Franciscus Petrarcha, quia ego Frater Thedaldus de Mucello tantum scripsi Paduae ab exemplari de manu dicti Domini Francisci.*”²³ Tedaldo tehát szükségesnek tartotta megmagyarázni, miért marad félbe a szöveg, és azt is az olvasó tudtára adta, hogy Petrarca saját példánya alapján készült a másolat. A firenzei ferences atya másolatainak értékét a 20. századi kutatók közül Giuseppe Billanovich, a *Rerum memorandarum* kritikai kiadásának sajtó alá rendezője ismerte fel először, s az általa gondozott szöveg leszármazásában kiemelt szerepet tulajdonított a Plut. sin. 9. kódex szövegváltozatának.²⁴ Tedaldo megbízhatósága abból adódik, hogy,

²² Ld. Angelo Maria Bandini, *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, 5 voll. (Florentiae: s. e., 1774) IV, 191–196. Tedaldónak volt egy *Familiares*-másolata is, amely Lapo 1378–79-es kódexe alapján készült. (ld. Billanovich, *Petrarca letterato*, 342–343.)

²³ „[...] következik a 'Káldeus matematikusok és mágusok' fejezetcím, de utána nincs tovább; mert ezt befejezetlenül hagyta Franciscus Petrarca úr, és én, fráter Tedaldo de Mucello, ennyit írtam le arról a példányról, melyet Franciscus úrénak mondanak.” ld. Bandini, *Catalogus codicum Latinorum*, 192.

²⁴ Vö. Francesco Petrarca, *Rerum memorandarum libri*, a cura di G. Billanovich, trad. di Marco Petoletti (Firenze: Sansoni, 1945), XI–XVII; Billanovich, *Petrarca letterato*, 321–322. A latin szöveg újabb, javított kiadása: Francesco Petrarca, *Rerum*

Lombardóval ellentétben, nem igyekezett kijavítani az általa lemásolt szöveget, vagy kitölteni a *lacunákat*: mindent a lehető leghűségesebben átvett, megőrzött. Ez a – Billanovich kifejezésével élve – szinte „fényképszerű” pontosság²⁵ jellemzi a Padovában készült másolatokat, még a rendkívül hiányos állapotban fennmaradt *Africát* is. Valószínűnek látszik, hogy Tedaldo az autográfáról másolta a *Secretumot*, átvéve a szerzőnek műve keletkezésével kapcsolatos, illetve egyéb jellegű bejegyzéseit, margináliáit is.²⁶ A *De remediis* vonatkozásában meg kell jegyezni, hogy semmilyen adattal nem rendelkezünk arra nézve, vajon hány másolata volt meg Petrarca könyvtárában, s esetleg lehettek-e egymástól eltérő változatok.

Lapo és Tedaldo padovai tartózkodását követően talán mások is jártak hasonló céllal a Petrarca-kéziratok őreinél, de az 1380-as évek első feléből nem maradt fenn olyan *De remediis*-kódex, amely ehhez a „műhelyhez” lenne köthető. Ezekben az években készültek viszont a híres padovai orvos és humanista, Giovanni Dondi másolatai, aki átírta magának a *De vita solitariát* (amelyről magától Petrarcatól már jóval korábban tudomást szerzett az író egy neki szóló leveléből, ld. *Seniles*, XIII, 14), a *Rerum vulgarium fragmenta* 32 szonettjét és a Boccaccio által írott Petrarca-életrajzot.²⁷ (Amikor Dondi később a Viscontiak paviai udvarába került, magával vitte kézirateit; tudjuk, hogy egy ágoston-rendi szerzetes másolatot készített a *De vita et moribus*ról.) Petrarca veje, Francescuolo da Brossano 1384-ben családjával a Carrarák székhelyéhez közeli Trevisóba ment, a városka ugyanis ekkor a nagyhatalmú család fennhatósága alá került. Francescuolót a kereskedelmi ügyek felügyeletével, közigazgatási feladatokkal bízták meg, s a következő négy évet, míg a Carrarák uralma tartott, itt töltötte.²⁸ Valószínű, hogy az apósától rá és családjára maradt könyvtárat is magukkal vitték Trevisóba, ahol szintén készülhettek másolatok.

memorandarum libri, a cura di Marco Petoletti (Firenze: Casa Editrice Le Lettere, 2014).

²⁵ Ld. uo.

²⁶ Vö. 58. o. ld. erről Fenzi bevezetőjét a *Secretum* általa gondozott kiadásához: Francesco Petrarca, *Secretum/Il mio segreto*, a cura di Enrico Fenzi (Milano: Mursia, 1992), 5.

²⁷ Billanovich, Petrarca letterato, 343-346.

²⁸ Billanovich, Petrarca letterato, 325-326.

Részben a Carrarák könyvtárából, részben más gyűjteményekből került a 14. század végén a Viscontiak paviai könyvtárába összesen tizenegy, Petrarca különböző műveit tartalmazó kódex. Billanovich feltételezése szerint kb. 1388-tól dolgozhatott Padova urainak udvarában egy német származású írnok, Armano del fu Corrado (más néven Armannus de Alemannia), aki a Carrara-könyvtár számára lemásolta a *De remediis* és az *Epistolae metricae*-t.²⁹ Az 1388-as év azonban a Carrara-család bukását hozta: a Viscontiak átvették a város irányítását és Trevisóban letartóztatták Francesco il Vecchiót. A Visconti-család feje, Gian Galeazzo maga is nagy tisztelője volt Petrarcanak, így nagyra értékelte az írónak a Carrara-könyvtárban meglévő írásait. Későbbi kutatók alapján azonban kiderült, hogy azon kódexek szövegét, amelyekben megtalálható az Armannus név, jórészt más írnokok másolták. A másolatok feltehetően Paviában készültek Pasquino Capelli, a Viscontiak titkára számára, és annak 1398-ban bekövetkezett kegyvesztése folytán jutottak urai tulajdonába. Köztük van a *De remediis* szövegét is tartalmazó Par. Lat. 6496 jelzetű kódex, amelynek kiemelt jelentősége van a szövegahagyományozódás folyamatában. A könyvek egyébként 1499-ben a Viscontiktól a Sforzákhoz, Paviából a blois-i kastélyba kerültek, onnan pedig később egyenesen a párizsi Bibliothèque Nationale-ba.³⁰

Szintén 1388-as, de egészen másutt készült a *De remediis* első illuminált kézírata.³¹ Másolója, Andreas „presbiter” Milánóban dolgozott és 1388. január 8-án ért munkája végére. Sajnos semmit sem tudunk arról, ki volt ez a bizonyos Andreas, és az sem tisztázott, mikor, milyen úton jutott a *Fortuna-könyv* egy példánya Milánóba. (Talán egy olyan, a Viscontiak köréhez tartozó humanista révén, amilyen a Padova után Paviában is működő Giovanni Dondi volt.) A kötetet díszítő miniatúrák Trapp szerint Firenzében készülhettek; több különböző ruhában,

²⁹ Billanovich, Petrarca letterato, 325-326.

³⁰ Ld. erről: Mann, „The manuscripts of Petrarch’s ’De remediis’: a checklist” 71. Vö. Billanovich, Petrarca letterato, 328-330. Vö. Perucchi, Petrarca e le arti figurative, 117-122.

³¹ Mann, „The manuscripts of Petrarch’s ’De remediis’: a checklist” 67. Ld. továbbá J. B. Trapp, „Illustrated manuscripts of Petrarch’s *De remediis utriusque fortunae*” in *Poetry & Philosophy in the Middle Ages: A Festschrift for Peter Dronke*, (*Mittellateinische Studien und Texte*, 29), ed. John Marenbon (Leiden, Boston, Köln: Brill, 2000), 220-221.

helyzetben ábrázolják a szerzőt (nem költőként), de egyik portré sem lehet hiteles.

A következő két, említésre érdemes kódex az 1390-es évekre datálható. Az egyik közülük, a későbbi, kiemelt szerepet tölt be a *De remediis* szöveghagyományozódásának történetében.³² Érdekességét az adja, hogy másolója, Franceschino da Fossadolce, átírta a Petrarcatól származó eredeti datálást, és azt is közölte, hogy „*ex originali proprio scripto manu [...] Petrarchae*” másolt, Trevisóban. Bár természetesen nem szükséges teljesen elvetnünk annak esélyét, hogy mind az eredeti keltezés, mind az „*ex originali*”-kezdetű mondat csupán átvétel egy megelőző másolatból, de a fentiekben elmondottak alapján Fossadolce kijelentése hihetőnek tűnik: tudjuk, hogy Francescuolo da Brossano az 1380-as években élt Trevisóban s családjának egy része később sem tért vissza Padovába. Így megtörténhetett, hogy a *De remediis* autográf kéziratát Trevisóba vitték és ott is maradt, de az is, hogy Petrarca veje csak a másolás idejére kölcsönözte az ott tevékenykedő írnoknak. Giulia Perucchi feltételezése szerint a Fossadolce-kódex egy Petrarca által revideált és javított szövegváltozatot tartalmaz a szöveghagyományozásban szintén nagy fontosságú, egy másik, de valószínűsíthetően szintén autográf vagy ahhoz nagyon közel álló szöveg alapján készült változatot közlő Par. Lat. 6496 jelzetű kódexhez képest.

Mindenesetre – és ennek a kutatók eddig nem szenteltek elegendő figyelmet – nem ez az egyetlen kódex, amelyben az 1366-os datálás megtalálható. A Mann listáján 104-es számmal szereplő kódexről az ott közölt adatokból nem derül ki, hogy fel van tüntetve benne a mű befejezésének eredeti időpontja.³³ A ma Rómában, a Biblioteca Corsiniana gyűjteményében lévő kódex 93r fólióján ez olvasható: „*Editus et ad exitum perductus Ticini, anno Domini. 1366. III. Jo non(as) octobris hora tertia*”.³⁴ A 6v, 28r és 38r lapokra bejegyzett datálás szerint a kódex 1391-ben készült, de másolója ismeretlen, és sem a vízjelek vizsgálata, sem az egyéb jellegzetességek alapján nem következtethető ki, hogy hol dolgozott. A *De remediis* szövegét egy későbbi kéz, egy (valószínűleg jobbnak vélt) változat alapján kijavítgatta, valamint kis, beragasztott

³² Ld. XXX. lapon.

³³ Ld. Mann, „The manuscripts of Petrarch's 'De remediis': a checklist” 73.

³⁴ Armando Petrucci, *Catalogo sommario dei manoscritti del Fondo Rossi, sezione Corsiniana* (Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, 1977), 175.

papírtéglalapokkal pótolta az eredetileg a mű két könyvének első szavait kezdő, bizonyára szépen díszített, de késsel kimetszett iniciálék helyét, s a szöveget ugyanott kiegészítette a hiányzó részekkel. Sajnos ez a gondos második tulajdonos sem fedte fel kilétét, így valóban semmilyen támpontunk nincs ahhoz, hogy konkrét személy(ek)hez, helyhez kössük a kódexet.

A most bemutatott kódexek keletkezési helyének és idejének ismeretében levonhatjuk azt a következtetést, amely szerint a *De remediis utriusque fortunae* szövegét az 1380-as évektől már nemcsak Padovában, hanem más észak-olasz városokban, így Firenzében, Trevisóban és Milánóban is ismerték, másolták. Az ebben az időszakban, a 14. század utolsó negyedében vagy a 15. század legelején készült kódexek közül érdemes megemlíteni további ötöt, amelyek illumináltak és Észak-Itáliához köthetők. Az egyik ma Velencében található, de másutt is készülhetett; korábban a San Giovanni e Paolo-bazilika mellett működő domonkos rendi kolostor könyvtárának tulajdona volt. Az 1r főliót Petrarca mellportréjával díszítették: itt sem koszorús költőként, hanem *cappucciót* viselő egyházi személyként látjuk.³⁵ A velenceivel nagyjából egyidős lehet két másik, lombardiai kódex: a szerzőt mindkettőben a megszokott módon, papi ruhában jelenítették meg.³⁶

A következő két kódexet nemcsak Petrarca sematikus ábrázolásaival, hanem a kötetben olvasható mű, a *De remediis* tartalmához kötődő alakokkal, képekkel is díszítették. Közülük az egyik ma Milánóban található, és bizonyos jelek arra engednek következtetni, hogy Pietro da

³⁵ Velence, Bibl. Marciana, lat. VI. 86 (2593). Mann, „The manuscripts of Petrarch’s ’De remediis’: a checklist” 76; Trapp, „Illustrated manuscripts of Petrarch’s *De remediis utriusque fortunae*,” 221–222. – Trapp felhívja rá a figyelmet, hogy a miniatúra nagyon hasonlít egy másik 14. század végi kódexben lévő Petrarca-ábrázoláshoz, ezért lehetséges, hogy az szolgált alapul a művész számára. Egy *Rerum memorandarum*-kódexről van szó (Párizs, Bibl. Nat. lat. 6069T, fol. 1r), s a benne látható portréről korábban azt feltételezték, hogy hiteles lehet.

³⁶ Az egyik 1670-ben Carlo do Tommaso Strozzi tulajdonában volt, ma a firenzei Bibl. Laurenziana tulajdona, jelzete: Strozz. 90 (Mann, „The manuscripts of Petrarch’s ’De remediis’: a checklist” 33. sz. kódex). A másik a British Museumban van: Harleian 3579 (uo., 55. sz. kódex). Vö. Trapp, „Illustrated manuscripts of Petrarch’s *De remediis utriusque fortunae*,” 222–223.

Pavia műhelyéből került ki.³⁷ Az 1r fólión kezdődik a mű első könyvének előszava: a két hasábra tördelt szöveget növényi ornamentika fogja körül, a szöveg fölött, a felső margón a szerző portréja látható, amint egy gótikus stílusú katedrán ül, barna ruhában, jobb kezében tollal, ölében könyvvel, amelynek szövege a *De remediis*, ahogyan az az első szavakból („*Cum res fortunasque*”) nyilvánvalóan kiderül. Az író figurájától jobbra és balra további alakokat látunk, akik a szereplői, de egyben az olvasói is lehetnek a *Fortuna*-könyvnek: egy botjára támaszkodó pásztort birkával; egy szőke hölgyet, hosszú, piros ruhában; egy ifjút sólyommal és kutyákkal; egy koronás királyt hermelinpalástban stb. Ugyanezen az oldalon, lentebb, a „C”-iniciáléban a kódex illusztrátora ismét a szerzőt jelenítette meg, egy padon ülve, egy másik személy társaságában, akivel együtt olvassák a könyvet. A kódex 3v fólióján, a *De aetate florida* című dialógus „E” iniciáléja egy ifjú férfit ábrázol, egy ülő nőalakkal szemben, akiről koronája, jogara alapján egyértelmű, hogy a *Ratiót* jeleníti meg.

A másik, mindenképpen észak-itáliai, talán ferrarai kódexbe Petrarca több morálfilozófiai írását is lemásolták.³⁸ A miniatúrák kivitelezése egy, az előző kódexet díszítő mesternél szerényebb képességű alkotóról árulkodik. Az első előszó fölött itt is egy katedrán ülő férfit látunk, valószínűleg ő a szerző, előtte egy másik férfi térdel, könyvet tartva. Az első dialógus szövege mellett egy korabeli ifjú tipikus ábrázolása látható: karján sólyom ül. Azon a fólión (71r), amelyen a mű második könyvének előszava kezdődik, a miniatúra újra a szerzőt mutatja, ahogyan egy tájképi háttér előtt ülve írja a *Második előszó* első szavait („*Ex omnibus quae vel mihi lecta*”); fölötte és mögötte a Nap és a Hold látszik. A *De remediis* második könyvének fő témáját, a balszerencsét egy allegorikus kép jeleníti meg, amelyen az erős szél zátonyra futtat egy hajót.

A *De remediis* fontosabb korai kéziratának bemutatása után térjünk vissza Padovába, ahol az 1388-as Visconti-hatalomátvétel után is tovább

³⁷ Milánó, Bibl. Naz. Braidense, AD XIII 30 (Mann, „The manuscripts of Petrarch’s ‘De remediis’: a checklist” 61. sz. kódex). Vö. Trapp, „Illustrated manuscripts of Petrarch’s *De remediis utriusque fortunae*,” 224-225.

³⁸ Róma, Vatikáni Könyvtár, Pal. lat. 1596, ff. 1r–152v (Mann, „The manuscripts of Petrarch’s ‘De remediis’: a checklist” 128. sz. kódex). Vö. Trapp, „Illustrated manuscripts of Petrarch’s *De remediis utriusque fortunae*,” 225. – A kódex a 15. században Giannozzo, majd Angelo Manetti tulajdonában volt: megtalálhatóak benne széljegyzeteik, rajzaik.

élt a város leghíresebb kanonokának emlékezte. A családjánál maradt köteteket Francesco da Brossano továbbra is szívesen kölcsönözött másolás céljából, vagy fogadta be házába az ezzel a szándékkal érkező humanistákat. Egészen biztosan az általa őrzött könyvtárban voltak még – eredetiben vagy másolatban – azok a Cicero-szövegek, amelyeket Petrarca olvasott és jegyzetelt, 1394-ben ugyanis átírta őket egy ifjú, aki hamarosan a padovai egyetemen lett írnok, Enrico del fu Enrico di Prussia.³⁹ A *Studio Padovano* tanárai is hozzájárultak nagy tudású mestereik szellemének életben tartásához. Köztük a legkiemelkedőbb személyiség a jogász, humanista Francesco Zabarella volt.⁴⁰ Jó kapcsolatot ápolt Francesco da Brossano családjával: a Petrarcától rájuk maradt pármái házzal kapcsolatos peres ügyekben tanácsaival segítette az író vejét; unokájának, Silvanónak tanára volt az egyetemen.⁴¹ Az író műveit egészen biztosan ismerte, olvasta, s például a *Secretumot* másoknak is ajánlotta; 1398-ban pedig híres elődje nyomdokaiba lépett, amikor ugyanannak a padovai egyházkerületnek az esperesévé nevezték ki, amelynek kanonoka huszonnégy évvel azelőttig Petrarca volt. Ő is folytatta azoknak a megemlékezéseknek a sorozatát, amelyeket Petrarca halálának évfordulóján évente megtartottak, az aznapi misét az ő emlékének szentelve. (Érdekesség, hogy a megemlékezések anyagi háttérének biztosításáról – a tőle megszokott előrelátással – végrendeletében maga az író gondoskodott.⁴²) Zabarellának két tehetséges tanítványa is nagy szerepet játszott a Petrarca-hagyomány fenntartásában, továbbvitelében, sőt európai terjesztésében. Egyikük a holland Arnold Gheylven, másikuk a magyarországi humanizmus kutatói számára is közeli ismerős.

Köztudott, hogy Pier Paolo Vergerio a padovai egyetem bölcsészeti és orvosi fakultásán doktorált, s jogi tanulmányokat is folytatott. Valószínűsíthetően Zabarella vagy az egyetem más tanárai révén ismerkedett meg

³⁹ Ez a kódex a mai Vat. Pal. 1820-as jelzetű. Ld. erről Billanovich, Petrarca letterato, 348.

⁴⁰ Francesco Zabarella (Piove di Sacco, 1360 – Kostanz, 1417), kánonjogász, a padovai egyetem tanára volt. 1410-ben elhagyta Padovát és Firenze püspöke, majd bíboros lett. Részt vett a konstanzi zsinaton. Saját álláspontját a *De schismate* (1403–1408) című művében tette közzé.

⁴¹ Billanovich, Petrarca letterato, 352-353.

⁴² Ld. erről az eredeti levéltári dokumentumok közlésével, amelyekből kiderül, hogy ezt a hagyományt még a 15. század második felében is tiszteletben tartották, Billanovich, Petrarca letterato, 362-363. lapokon lévő jegyzetek.

Petrarca írásaival. Híres az a két levele, amelyek közül az első 1394-ben keletkezett: Vergerio Petrarca egyik fiktív, Ciceróhoz szóló levelének (*Fam.*, XXIV, 3) párját, az ókori szerző képzeletbeli válaszát írta meg. A másik, Petrarcanak Giovanni Colonnához szóló levelének (*Fam.*, VI, 2) mintájára, valószínűleg 1398-ban íródott levélben, íróelődjéhez hasonlóan, Rómát mutatja be.⁴³ Vergerio legnagyobb, Petrarca életművéhez, jobban mondva annak egyik darabjához kötődő vállalkozása azonban a töredékes formában fennmaradt eposz, az *Africa* javított szövegváltozatának létrehozása volt. A firenzei humanista körből Coluccio Salutati volt az, aki több alkalommal biztatta Lombardo della Setát, hogy fogjon bele ebbe a nagy munkába, amelyre azonban akkor nem került sor.⁴⁴ Vergerio 1397-re, amikor Padovából Bolognába ment, el is készült a szöveg javításával: az azidőtájt a padovai egyetemen dívó szokásnak megfelelően a saját *editió*ját készítette el, vagyis sok helyütt átírta az eredetit, hozzátett, pótolta a hiányokat. (Az *Africa* szövegének eredeti változatát éppen ezért sokkal pontosabban tudjuk rekonstruálni Tedaldo atya korábbi, a szöveg javítására egyáltalán nem törekvő kézírata alapján.)⁴⁵ Attól függetlenül, hogy Vergerio „szövegkiadása” sok helyütt eltér az eredetitől, az általa készített másolat, amelyet azután többen átírtak, nagyban hozzájárult az eposz mind szélesebb körű ismertségéhez. Ráadásul Vergerio összeállított egy Petrarca-életrajzot is, amelyhez részben a Boccaccio-féle biográfiából, részben Petrarcanak az *Utókorhoz* írott, töredékben maradt fiktív leveléből gyűjtötte össze az adatokat. Ez utóbbi szöveg éppen Vergeriónak köszönhetően maradt ránk, ő másolta le először az eredeti, félbehagyott kéziratról. Az életrajzot, amely címében megidézi Boccaccio írását (*Sermo de vita moribus et doctrina illustris et laureati poete Francisci Petrarce*), Vergerio kétségtelenül azzal a szándékkal írta és illesztette saját *Africa*-másolata elé, hogy életben tartsa a Petrarca-kultuszt, s olyan olvasókat tájékoztasson hitelesen a híres költő-író életéről

⁴³ Billanovich, Petrarca letterato, 358; *Epistolario di Pier Paolo Vergerio*, a cura di Leonard Smith (Roma: Forzani E.C. Tipografia del Senato 1934), 436-445.

⁴⁴ Salutati eleinte azt remélte, hogy Boccaccio útján eljut majd hozzá a mű másolata, Francesco ugyanis Petrarca halálát követően úgy rendelkezett, hogy készüljön egy példány apósa firenzei barátjának. Boccaccio azonban rövid idő múlva meghalt, így Salutati ezirányú reményei nem válhattak valóra. Ld. Billanovich, Petrarca letterato, 359.

⁴⁵ Billanovich, Petrarca letterato, 363-365.

és műveiről, akik őt személyesen már nem és hallomásból is csak kevéssé ismerhették.⁴⁶ Vergerio Petrarca írásaival kapcsolatos foglalatosságát az eddig elmondottak ellenére Billanovich szerint egyfajta érdektelenség jellemezte: a rendelkezésére álló óriási szöveganyagnak csak egy részét tanulmányozta, és azt is elsősorban grammatikai és retorikai tudásának kiegészítése céljából. Az olasz kutató megállapítja, hogy Vergerio egyáltalán nem érdeklődött Petrarca levélgyűjteményei iránt, nem másolta le őket, de ez aligha elképzelhető; sokkal valószínűbb, hogy a később Magyarországra települt humanista saját leveleihez is mintául szolgálhattak a *Familiares* vagy a *Seniles* darabjai.⁴⁷

Arról, hogy Francesco Zabarella könyvtárában milyen Petrarca-művek voltak meg, 1410 decemberében kelt végrendelete tanúskodik. A padovai jogász minden bizonnyal Francescuolo engedélyével, a nála lévő (eredeti) kéziratok alapján készített vagy készítettet másolatokat az *Africáról* (bár ez lehetett a Vergerio-féle változat is), a verses levelekről, a *De vita solitariáról*, a *De otióról* és a *De remediisről*. Ezeket a köteteket Zabarella egyik legkedvesebb tanítványára, Petrarca értő olvasójára, Pier Paolo Vergerióra hagyta. Az 1410-es években mindketten a pápai udvar vonzáskörében tevékenykedtek, részt vettek a konstanzi zsinat előkészítésében, s magán a nagy horderejű tanácskozáson is. Zabarella eközben, 1417-ben hunyt el, s ami Vergeriót illeti, a zsinat végeztével, 1418-ban Magyarországra jött, Zsigmond király udvarába. Billanovich szerint „magával kellett hoznia” a Zabarella halálával őt megillető örökséget, a Petrarca-kódexeket, s noha ezt nem vehetjük biztosra, mégis könnyen elképzelhető, hogy saját Petrarca-szövegeivel, és ezekkel együtt akár a tanárától ráhagyott könyvekkel felszerelve költözött Budára.⁴⁸ Azt azonban, hogy mi lett ezeknek a kódexeknek a sorsa, nem tudjuk, Vergerio könyvtára ugyanis a humanista halála után ismeretlen helyre került, elenyészett.⁴⁹

⁴⁶ Billanovich szerint nagy a valószínűsége annak, hogy Vergerio elő is adta Petrarca bemutatását azon ünnepségek egyikének alkalmából, amelyeket hagyományosan az író halálának évfordulóján rendeztek meg. Ld. *uo.*, 361.

⁴⁷ Ld. *uo.*, 383-384.

⁴⁸ Ld. *uo.*, 382.

⁴⁹ Huszti József azt feltételezte, hogy Vergerio könyvei Vitéz János könyvtárába kerülhettek, de ezt az újabb kutatások megcáfolták. Vö. Huszti József, „Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdete” *Filológiai Közlemények* 1, (1955): 521; Pajorin Klára, „Vitéz János műveltsége” *Irodalomtörténeti Közlemények* 108 no.5-6. (2004): 538.

Több, a padovai egyetemen tevékenykedő humanistához hasonlóan Vergerio is akkor hagyta el a várost, amikor a politikai légkör változása nem kedvezett tovább a nyugodt alkotómunkának. 1404-ben a Carrarák csillaga végleg leáldozott, az ifjabb Francesco velencei fogságban halt meg. Ugyan- ebben az évben vagy a rákövetkezőben elhunyt Francescuolo da Brossano, s halálával a Petrarca-hagyaték gondos és hozzáértő ör nélkül maradt.⁵⁰ Az addig nagy becsben tartott családi örökséget szétszthatták a Padovában és Trevisóban élő unokák között, akik közül egyik sem lépett tudományos pályára, kereskedésből éltek. Nagyapjuk, dédapjuk hosszú évtizedek munkájával összegyűjtött könyvtárát, szeretett kódexeit sorra eladták: Petrarca *Isteni színjáték*-példánya (amelyet Boccacciótól kapott) egy szerény tehetségű velencei költőhöz került, aki verseit írta a címlap hátuljára; a Palladius-kódex V. Márton pápa könyvtárát gazdagította, a *Historia Augusta* szép másolatának (amely az összes későbbi, 14–15. századi változat őse) új tulajdonosa az illuminált *De remediis*-kódexe kapcsán már említett Giannozzo Manetti lett, míg a gyönyörű Horatius-kötetről a rendelkezésre álló adatok alapján tudható, hogy 1443-ban árulták Veronában, majd későbbi gazdája 1458-ban Padovában újra túladdott rajta.⁵¹ Petrarca saját műveinek eredeti, autográf kéziratai azonban még ennél is rosszabb sorsra jutottak, eltűntek, elvesztek. Ekkoriban és így vesztetett nyoma a *De remediis* autográf kódexének is, amely bizonyára megsemmisült.

Bibliográfia

BANDINI, Angelo Maria. *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, 5 voll. Florentiae: s. e., 1774.

BILLANOVICH, Giuseppe. *Petrarca letterato, I. Lo scrittoio del Petrarca*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1947.

HUSZTI József. „Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdete” *Filológiai Közöny* 1 (1955): 521-533.

MANN, Nicholas. „Petrarch’s role as moralist in fifteenth-century French Humanism” In *France at the end of the Middle Ages and in the early*

⁵⁰ Billanovich, Petrarca letterato, 386-387.

⁵¹ A kódexek lelőhelyét jelzetszámokkal ld. uo., 1947, 396-397.

Renaissance, edited by A. H. T. Levi, Manchester, New York: Manchester University Press, 1970.

MANN, Nicholas. „The manuscripts of Petrarch’s ‘De remediis’: a checklist” *Italia Medioevale e Umanistica* 14 (1971): 57-90.

NOVATI, Francesco (a cura di). *Epistolario di Coluccio Salutati*. Roma: Forzani E.C. Tipografia del Senato, 1891–1911.

PAJORIN Klára. „Vitéz János műveltsége” *Irodalomtörténeti Közlemények* 108, no.5–6. (2004): 533-540.

PERUCCHI, Giulia. *Petrarca e le arti figurative. De remediis utriusque Fortunae, I. 37–42*. Firenze: Casa Editrice Le Lettere, 2014.

PETRARCA, Francesco. *Le Familiari*, edizione critica per cura di Vittorio Rossi, Umberto Bosco, voll. I–IV. Firenze: Sansoni, 1933–1942.

PETRARCA, Francesco. *Rerum memorandarum libri*, a cura di G. Billanovich, trad. di Marco Petoletti. Firenze: Sansoni, 1945.

PETRARCA, Francesco. *Secretum/Il mio segreto*, a cura di Enrico Fenzi. Milano: Mursia, 1992.

PETRARCA, Francesco. *Familiarium rerum libri. Le Familiari*, testo critico di Vittorio Rossi, Umberto Bosco, traduzione e cura di Ugo Dotti, voll. I–V. Torino: Arago, 2004–2009.

PETRARCA, Francesco. *Rerum memorandarum libri*, a cura di Marco Petoletti. Firenze: Casa Editrice Le Lettere, 2014.

PETRARCHA, Ferenc, *A jó szerencsének és a szerencsétlenségnek orvosságairól: Székely László fordítása (1760–1762), (Szövegek és tanulmányok a neolatin filológia köréből)* szerkesztette Bíró Csilla, Lengyel Réka és Máté Ágnes. Szeged: LAZI Könyvkiadó, 2015.

PETRUCCI, Armando. *Catalogo sommario dei manoscritti del Fondo Rossi, sezione Corsiniana*. Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, 1977.

TRAPP, J. B. „Illustrated manuscripts of Petrarch’s De remediis utriusque fortunae” In *Poetry & Philosophy in the Middle Ages: A Festschrift for Peter Dronke, (Mittellateinische Studien und Texte, 29)* edited by John Marenbon, 217–250. Leiden, Boston, Köln: Brill, 2000.

WILKINS, Ernest H. *Vita del Petrarca (e La formazione del „Canzoniere”)*, a cura di Remo Ceserani. Milano: Feltrinelli, 1990.